

Тімуш Ірина Сергіївна –
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного
права і процесу Національної
академії внутрішніх справ

ВІДШКОДУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ШКОДИ, ЗАВДАНОЇ ГРОМАДЯНАМ ПІД ЧАС ВІЙСЬКОВИХ КОНФЛІКТІВ

Розглянуто окремі аспекти відшкодування моральної шкоди, завданої громадянам під час військових конфліктів. Здійснено аналіз норм чинного законодавства з питань відшкодування моральної шкоди, завданої військовими конфліктами, окреслено можливі шляхи вдосконалення правового регулювання цього виду відносин.

Ключові слова: моральна шкода; військовий конфлікт; бойові дії; фізичні страждання; психічні страждання; психотравмуюча ситуація.

Рассмотрены отдельные аспекты возмещения морального вреда, причиненного гражданам во время военных конфликтов. Осуществлен анализ норм действующего законодательства по вопросам возмещения морального вреда, причиненного военными конфликтами, очерчено возможные пути усовершенствования правового регулирования данного вида отношений.

Ключевые слова: моральный вред; военный конфликт; боевые действия; физические страдания; психические страдания; психотравмирующая ситуация.

Several specific aspects of non-pecuniary damage caused to citizens during military conflicts. The analysis of the current legislation on compensation for moral damage caused by military conflicts, outlines possible ways to improve the legal regulation of this type of relationship.

Keywords: moral hazard; armed conflict; hostilities; physical pain; mental suffering; traumatic situations.

Цивілізованість і демократичність кожної держави визначається, насамперед, рівнем її конкретної турботи про потреби найбільш знедолених громадян. На жаль, сьогодні соціально незахищених людей в Україні більшість. За свою працю, втрачене здоров'я на трудових і ратних фронтах вони чекають від своєї держави більш гуманного ставлення до себе і своїх сімей, належних умов життя, упевненості в майбутньому.

Досліджуючи інститут компенсації моральної шкоди, слід зазначити, що найбільш проблемним є питання відшкодування такого виду шкоди громадянам, які постраждали внаслідок військових подій і

катастроф. До таких осіб, насамперед, необхідно включити ветеранів війни в Афганістані та ліквідаторів аварії на Чорнобильській АЕС. Головними питаннями, сотні громадян, є такі: чи можлива компенсація майнової і моральної шкоди, завданої громадянам військовими діями в Афганістані, на кому лежить обов'язок її компенсації, до якого органу подавати позови, чи вимагаються докази неправомірності військових дій і т. д. Щоб дати обґрунтовану відповідь на них, необхідно звернутися до тлумачення Конституції України, чинного законодавства, до міжнародних норм. Стосовно компенсації шкоди (майнової і моральної), завданої військовими діями, йдеться про цивільні правовідносини, а не адміністративні. У цьому разі необхідно керуватися не будь-якими галузевими, а саме нормами цивільного законодавства.

Проблемі юридичного права людини на компенсацію моральної шкоди присвячено праці багатьох учених, які є представниками різних галузевих юридичних наук. Так, у радянський період, а пізніше в Україні та Російській Федерації вагомий внесок у дослідження цієї проблеми зробили такі вчені: М. М. Агарков, С. М. Антосик, Б. Т. Безлепкін, А. М. Белякова, Д. В. Боброва, Л. В. Брусицин, М. І. Гошовський, С. Є. Донцов, В. В. Глянецв, В. А. Дубрівний, А. М. Ерделевський, О. В. Крикунов, М. С. Малєїн, М. М. Малєїна, Є. А. Міхно, С. В. Наріжний, В. Т. Нор, В. П. Паліюк, П. М. Рабінович, З. В. Ромовська, А. М. Савицька, В. М. Савицький, С. Ф. Сокол, Н. С. Шимон та інші.

Метою статті є дослідження порядку та умов відшкодування моральної шкоди, завданої громадянам під час військових конфліктів, окреслення можливих напрямів удосконалення та підвищення ефективності чинного законодавства.

У цивільному праві обов'язок відшкодувати шкоду виникає в разі невиконання умов договору, тобто йдеться про відшкодування шкоди, завданої в договірних відносинах (договірна відповідальність). Крім того, відповідальність виникає у випадку, якщо громадянину або юридичній особі завдана шкода, тобто за фактом завдання шкоди. У цьому разі йдеться про позадоговірні зобов'язання, що виникають унаслідок завдання шкоди. Тому необхідно керуватися тими нормами цивільного законодавства, що регулюють зобов'язання в контексті причини завдання шкоди. Слід погодитись з тими науковцями, які вважають, що завдання моральної шкоди ще не породжує обов'язку її компенсації [1, с. 210]. У кожному випадку необхідно доводити: наявність самої шкоди; протиправність дій, якими завдана шкода, тобто факту порушення норми права, наприклад, право на життя, право на житло; за деякими винятками, що стосуються, наприклад, джерела підвищеної небезпеки, доводити вину особи, яка завдала шкоди (якщо шкоди завдано каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи внаслідок дії джерела підвищеної небезпеки; якщо шкоди завдано фізичній особі внаслідок її незаконного засудження, незаконного притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного застосування як запобіжного заходу

тримання під вартою або підписки про невиїзд, незаконного затримання, незаконного накладення адміністративного стягнення у вигляді арешту або виправних робіт); причинний зв'язок між протиправними діями і шкодою, що настала.

Актуальним питанням є також визначення належного суб'єкта відповідальності в справах компенсації шкоди, завданої військовими діями, зокрема в Афганістані. Здається, що єдиним належним суб'єктом повинна бути держава, державний бюджет як суб'єкт цивільного права. Статтею 56 Конституції України встановлено, що кожний має право на компенсацію шкоди, завданої державою, якщо шкода була завдана незаконними діями або бездіяльністю органів державної влади або їх службових осіб. Цивільним кодексом України встановлено, що збитки, завдані громадянину або юридичній особі в результаті незаконних дій або бездіяльності державних органів, підлягають відшкодуванню державою, якщо йдеться про завдання шкоди органами виконавчої влади України [2]. Таким чином, зазначеними нормами немов би розмежовано суб'єктів відповідальності, коли шкода завдана органами державної влади або органами держави. Будь-яких інших норм, що розширювали б коло суб'єктів і вказували на будь-який інший суб'єкт, крім держави, у праві немає. Таке вирішення питання не суперечить принципам і нормам міжнародного права. У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (п. 3) зазначено, що кожна держава зобов'язується забезпечити будь-якій особі права і свободи якої порушені, ефективні засоби правового захисту, навіть якщо це порушення було вчинене особами, які діяли за офіційним наказом [3].

Таким чином, обов'язок щодо відшкодування шкоди як майнової, так і моральної лежить на державі. До того ж у чинному праві є аналогії, коли обов'язок з відшкодування шкоди, завданої незаконними діями органів дізнання, попереднього слідства, прокуратури й суду у виді арешту, притягнення до кримінальної відповідальності, незаконного засудження покладено на державу як на суб'єкта права. Від імені держави у відносинах, урегульованих цивільним законодавством, беруть участь органи управління державним майном, фінансові й інші спеціально уповноважені державою органи. За цивільно-правовими зобов'язаннями держава відповідає засобами відповідного державного бюджету, що перебуває в її власності. Отже, представляти інтереси держави повинні його фінансові органи, зокрема, Міністерство фінансів України.

У контексті відшкодування шкоди, у тому числі й моральної, завданої бойовими діями в Афганістані, йдеться про кількох відповідачів, оскільки рішення про використання збройних сил фактично приймалося колегіально.

Насправді ж таке припущення суперечить принципам цивільного права. Необхідно встановити єдиного відповідача за аналогією з органами дізнання, слідства, прокуратури й суду. Перераховані органи солідарно не відповідають, обов'язок щодо відшкодування шкоди покладено на державу як суб'єкта права. Відповідно до принципів і змісту

конституційних постанов, принципів цивільного законодавства про права особи, пріоритетне значення мають права й інтереси потерпілих. Та обставина, що в суді можуть виникнути суперечки всіх зазначених відомств між собою і з потерпілими, закономірно призведе до ускладнення можливості стягнення шкоди і обмеження можливості потерпілих при одержанні компенсації. При цьому необхідно враховувати неплатоспроможність перерахованих державних організацій, наприклад, Збройних сил, а також те, що вони утримуються за рахунок бюджету держави. Отже, відповідальність повинна бути покладена на єдиного відповідача – на державу.

У Конституції України визначено пріоритети цінностей: людина, її права і свободи визначено вищою цінністю. Водночас у Конституції йдеться про можливість обмеження прав і свобод громадян в умовах надзвичайного стану. Але навіть за цих умов право на життя й інші найважливіші для людини права не підлягають обмеженню. Проте в Афганістані не було проголошено ані надзвичайного, ані військового стану. Звичайно, у міжнародному праві відсутня норма, що дозволяє будь-якому зазіхати на життя, права і свободу багатьох тисяч громадян. Немає таких норм і в національному законодавстві. Але в чинній Конституції України закріплено: “В Україні визнаються і гарантуються права людини і громадянина згідно із загально визнаними принципами і нормами міжнародного права” [4].

Сьогодні можна по-різному оцінювати війну в Афганістані, але її учасники донині не можуть компенсувати матеріальної і моральної шкоди.

Законодавством установлено, що моральна шкода, зокрема, полягає в моральних переживаннях та стражданнях у зв'язку з втратою родичів, неможливістю продовжувати активне суспільне життя, втратою роботи, фізичним болем, пов'язаним із завданням каліцтва, іншим пошкодженням здоров'я або у зв'язку із захворюванням, перенесеним унаслідок моральних страждань і переживань тощо.

Відповідно до Цивільного кодексу України, моральна шкода, завдана громадянину або організації вчинками іншої особи, яка порушила їх законні права, відшкодовуються особою, яка завдала шкоди, якщо вона не доведе, що моральна шкода завдана не за її вини. Моральна шкода відшкодовується в грошовій або іншій натуральній формі за рішенням суду незалежно від відшкодування майнової шкоди. При цьому враховуються характер і тривалість страждань, стан здоров'я потерпілого, тяжкість завданої травми, наслідки тілесних ушкоджень, суттєвість змушених змін його життєвих і виробничих відносин, ступінь зниження престижу тощо.

Моральна шкода учасників бойових дій в Афганістані полягає у внутрішньому дискомфорті, порушенні внутрішньої рівноваги, що змушує вдаватися за будь-якою допомогою, зокрема, звертаючись до чинних законів, з метою компенсувати завдані їй моральні і фізичні страждання. При визначенні розміру моральної шкоди ветеранів війни необхідно врахувати психофізичний стан післявійськових дій і їх соціальну

адаптацію в мирний час, з якими проблемами вони стикаються внаслідок завданих їм страждань. Багато з цих стереотипів поведінки, придатних тільки для бойової обстановки, продовжують відбиватися протягом багатьох років. Ці люди пережили події, які травмують психіку. Війна в Афганістані породила надзвичайно багато травмуючих переживань та страждань. Те, що відбувалося, не мало нічого спільного з нормальним людським життям. Події впливали не тільки своєю інтенсивністю, а й частою повторюваністю: травми слідували одна за одною, так що в людини не було часу “прийти до тями”. Характерно те, що людина пережила одну або кілька травмуючих подій, що глибоко порушили її психіку. Нормальна психіка в такій ситуації природно прагне пом’якшити дискомфорт: людина, яка пережила таку реакцію, докорінно змінює своє ставлення до навколишнього світу. Якщо травма була порівняно незначне, то підвищена тривожність й інші симптоми стресу поступово минуть протягом кількох годин, днів або тижнів. Якщо ж травма була сильною або травмуючі події повторювалися, болісна реакція може зберегтися на багато років. Так, наприклад, у сучасних бойових ветеранів гул гелікоптера або звук, що нагадує вибух, може викликати гостру стресову реакцію. Водночас людина прагне думати, почуватися і діяти так, щоб уникнути важких спогадів. “Бойові рефлексії” не здавались чимось незвичайним, доки людина перебувала в районі військових дій.

З розповіді багатьох ветеранів повернення додому було не менше, а то і більш важким, ніж військові хвилювання. У такій ситуації психічне напруження тривалий час не знаходить собі виходу. Так, наприклад, для стану посттравматичного синдрому, притаманного кожному ветерану війни в Афганістані, характерна невмотивована пильність. Людина пильно стежить за всім, що відбувається навколо, ніби їй постійно загрожує небезпека. При найменшій несподіванці вона робить навальні рухи (кидається на землю під час звуку гелікоптера, що низько пролітає, різко обертається і приймає бойову позу, коли хтось наближається до неї із-за спини).

Характерною є пригупленість емоцій, коли людина повністю або частково втратила спроможність до емоційних виявів, їй тяжко встановлювати дружні стосунки з оточуючими, їй недосяжні радощі, любов, творчий підйом, жартівливість. Для таких осіб характерні тривалі депресії, що виявляється у нервовому виснаженні, апатії і негативному ставленні до життя; загальній тривожності, емоційних переживаннях, зловживанні наркотичними і лікарськими речовинами. Намагаючись знизити інтенсивність посттравматичних симптомів, багато ветеранів, зокрема афганських, уживають марихуану, алкоголь та інші наркотичні речовини. Пригнічуючи в собі негативні почуття (гнів, ненависть, ревнощі, лють, підозрюваність), людина, водночас, втрачає спроможність зазнавати позитивних емоцій (любов, доброту, дружелюбність, довіра).

При вирішенні питання про відшкодування моральної шкоди особам, які постраждали внаслідок бойових дій, необхідно врахувати обсяг шкоди, що компенсується. Загальний принцип в цивільному праві – це повне

відшкодування, що означає компенсацію реальної шкоди й неoderжаних доходів (компенсація втраченого заробітку, призупинена пенсія, втрата житла чи будь-якого іншого майна). У кожному конкретному випадку шкода повинна оцінюватися судом, відповідно до тих збитків, що були завдані громадянину. Жодних перешкод для компенсації моральної шкоди не існує. При визначенні розміру компенсації моральної шкоди повинні враховуватися всі обставини. В одних випадках йдеться про втрату життя (зокрема, годувальників), здоров'я і т. д., про страждання тощо. Усі ці обставини повинні враховуватися судом при вирішенні питання про розмір відшкодування моральної шкоди.

Отже, теоретичні та практичні проблеми, розв'язанню яких присвячене це дослідження, полягають у тому, що загальнотеоретичні положення про моральну шкоду та про право на її компенсацію як феномени загальноправові (загальноюридичні) перебувають лише на стадії формування. Має місце деяка розпорошеність норм юридичного інституту компенсації моральної шкоди за галузями права, що призводить до звуження його змісту та ускладнення застосування. Потребує також несуперечливого теоретичного розв'язання визначення змісту загальних понять моральної шкоди, компенсації моральної шкоди, права людини на її компенсацію.

Єдиним правовим документом, що регулює відносини в галузі відшкодування шкоди ветеранам афганської війни, є Закон України "Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту", що визначає їх правовий статус, забезпечує створення належних умов для їх життєзабезпечення, сприяє формуванню в суспільстві поважного ставлення до них. Стосовно ж компенсації моральної шкоди учасникам війни в Афганістані, завданої військовими діями, законодавча база недосконала і вимагає подальших розробок і впроваджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сиротенко С. Деякі особливості застосування норм про компенсацію моральної (немайнової) шкоди стосовно суб'єктів господарювання / С. Сиротенко // Вісник Академії правових наук України. – 1999. – № 1 (16). – С. 210–217.
2. Цивільний кодекс України: станом на 1 січ. 2013 р. – К.: Ін Юре, 2013. – 480 с.
3. Права людини. Міжнародні договори України, декларації, документи. – К., 1992. – 228 с.
4. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.